

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏՆՏԵՍԸ ԵՒ ԲՆԸ

ԳԻՏԵԼԵԱՅ

Ժ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 6 .

1852

ՄԱՐՏԻ 15 .

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ 1

ԳԼՈՒԽ Ը .

Պատմեա :

ԻՌԱՎԱՅԵՑԻՔ Իրենց արթուն և գործունեայ կառավարութեամբը ամէն դժուարութեանց և արգելքներու դէմն առին , բազմաթիւ ճամբաներով՝ այն ընդարձակ տէրութեան ժողովուրդներէն ու զանազան հեռաւոր ազգերը իբրեւ մերձակայ և մէկ ազգ մը դիւրութեամբ մէկմէկու հետ սկսան հաղորդութիւն ունենալ : Իրաւ որչափ կայսերաց իշխա-

նութիւնը կ'ընդարձակէր , մէկտէլ կողմանէ ալ կամաց կամաց աղատութեան հոգիները բորբոքելով , գրականութիւնը և արուեստները սկսան իյնալ , բայց աշխարհագրական գիտութիւնը այս կործանման մէջը չէր . մանաւանդ թէ քանի որ ազգերը կը յառաջանային ու հաղորդութիւնները ու ճանապարհորդութիւնները կը յաճախէին , այնչափ աւելի սկսաւ աշխարհագրութիւնը ընդարձակիլ ու պայծառանալ : Իշխարհա-

1 ՏԵՍ Թ . ԷՂ . 153 :

գրուած հռովմայեցւոց ժամանակ ունեցած յառաջագիմուծեան գլխաւոր դարձ () գոստոս կայսեր ժամանակը կը սեպուի , երբ ծաղկեցաւ Սորափոն , և Մատոնինեանց ժամանակը՝ որոնց ատենը ծաղկեցաւ Պտղոմէոս , որ Եգիպտոսի Պեղուսիոն քաղաքը ծնած էր Վրիստոսի 70 թուին , և մինչև 153^Ը ապրեցաւ : Ինքը Մղեքսանդրիա քաղաքը կը բնակէր որ այն ժամանակ վաճառականութեան կեդրոնն ըլլալով՝ եկող գացող շատ կ'ըլլար , ասոնցմէ շատ երկիրներու վրայ տեղեկութիւններ ժողովեց : Տրայիանոսէն վերջը Մարիանոսի և Մատոնինոսի խաղաղ կառավարութեանցը ժամանակ՝ Պտղոմէոս շատ մեծ օգնութիւն ու յարմար միջոցներ գտաւ իր ուսումնական յառաջագիմուծելը . Պտղոմէոս Մատոնինոսի ժամանակ սկսաւ աշունհանել և Մատոնինոսի Պիոսի կայսրութեան տասներորդ տարին վախճանեցաւ . այս ժամանակս բանուկ վաճառականութեան կողմանէ հռովմայեցւոց ամենէն ծաղկեալ միջոցը կը սեպուի , անոր համար Պտղոմէոսի օտար ազգաց վրայ տուած տեղեկութիւններն ալ խիստ մանրամասն ու ընդարձակ են :

Իսկ Պտղոմէոսի իբրեւ աշխարհագիր մեծ համբաւը աւելի տեղերուն ու քաղաքներուն դիրքը որոշելն է քան թէ անոնց վրայօք ստոյգ տեղեկութիւն տալը . ինքը հնարեց կամ ըստ ոմանց առաջինը եղաւ որ երկայնութեան ու լայնութեան աստիճանները սկսաւ գործածել . ասով բոլոր աշխարհագրութեան բազմութիւն և սակաւածանօթ կտորները ուսումնական ոճի մը վերածեց , ու հաստատութիւն ու միութիւն մը տուաւ աշխարհագրական ուսման : Պտղոմէոսի աշխարհագրութիւնը ցանկ մըն է աշունհանց իրենց երկայնութեան ու լայնութեան աստիճաններովը . գրքին ըսկիզբը քանի մը տեղեկութիւններ դրուած են իրեն ընդհանուր ոճին և այս գործքին աղբերացը վրայ : Բայ անունները նիւթոց հաւաքմունք մ'է իրեն աշխարհագրական տախտակին համար , որ թէպէտ իրօք շատ մեծ յարգ մը չու-

նի , բայց երկայն ժամանակ մեծ հեղինակութիւն ունենալուն համար՝ կ'արժէ որ հոս քիչ մը վրան քննութիւն ընենք :

Պտղոմէոս տեղեաց իրարմէ հեռաւորութիւնը գլխաւորաբար ճանապարհացոյցներէն հաւաքած է , որոնք շատ անգամ ճշմարտութենէ կը խոտորին . անոր համար Պտղոմէոսի ալ աշխարհացոյց տախտակներուն մէջ մեծամեծ սխալմունքներ կը գտնուին : Կովկէրեայ ափանց վրայ նաւորդը խիստ անկատար տեղեկութիւններ ունէին . առանց աստղերը դիտելու երկրիս ընդհանուր դրեքը միայն իրենց ընթացքը շտկելով՝ չէին մանր զններ ծովափանցը զանազան խորշերը ու ծոցերը . անոր համար միայն իրենց ճամբորդութեան սկզբան և վերջանալուն երկու գլխաւոր կէտերուն ընդհանուր գիծը կը դիտէին : Բսկէ առաջ եկած է որ հին աշխարհացոյցներուն մէջ ծովեզերեայ տեղուանք առանց պզտի խորութիւնները նշանելու՝ ընդհանուր շիտակ դիրքով մը քաշուած են , և զանազան տեղուանք մէկմէկու խիստ մօտ նշանած են :

Աշխարհագրական ուսման յառաջագիմութիւնը աղէկ իմանալու համար , բաւական է միայն աչքէ մը անցընել Պտղոմէոսի աշխարհագրական տախտակները և քննել թէ մինչև ո՞ր կը հասնէին իր ծանօթութիւնները և ինչ սխալմունքներ ունէր իր ունեցած տեղեկութեանցը մէջ : Հիւսիսային արեւմտեան կողմէն սկսելով՝ կը տեսնենք որ Պտղոմէոս ինք Վրիտանիա կղզին իրեք աստիճան աւելի դէպ 'ի հիւսիս դրած է և Կովտիան ալ արեւելքէն արեւմուտք Եւրոպայի ցամաքին զուգահեռական դիրքով մը քաշած է : Իսկ 'ի վերայ այս ամենայնի մէկալ Վրիտանական մանր կղզիները բաւական ճշգրութեամբ իրենց ուղիղ տեղուանքը նշանած են : Վլխաւոր քաղաքներուն գետերուն ու հրուանդաններուն բոլոր իրենց բնիկ անունները տրուած են :

Պտղոմէոս՝ Եւրոպայի հիւսիսային գաւառներուն վրայ իրեն նախորդներէն աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ չունէր ,

մանաւանդ թէ ինչպէս որ կ'երևայ՝ իր տեղեկութիւնները Տակիտոսէն և Պլինիոսէն առաջ եղած քննիչներէն հաւաքած է, որով քան զանոնք աւելի պակաս ստուգութիւն և քիչ տեղեկութիւններ ունեցած կը սեպուի : Շուետաց վրայ ամենեւին խօսք մը չընենք : Բայց Լուդլանտի կամ Կիմբրեան Բերսոնեանն աւելեւեան կողմը չորս կողմի կը համրէ, ասոնց մէջ ամենէն մեծը ու հեռաւորը Սկանիա ըսուածը Շուետի թերակղզին պիտի ըլլայ, այս կղզւոյս վրայ ալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ : Վանիքը կը յիշէ Դաւիթի անուամբ որ իրենց հին Դաւիթի կամ Դաւիթի անուան բարակցուցածն էր երևայ : Պտղոմէոս կը սեպուի նաև առջինը որ Սաքսոններու վրայ յիշատակութիւն կ'ընէ :

Հաւ կամ Սոկա գետին վրայ Պրտղոմէոս խիստ ճիշտ ստորագրութիւն կ'ընէ : Երկրագործութիւնները ծուռ կարծիքը կը շտկէ որ Լասպից ծովը Սվեանոսի հետ հաղորդութիւն ունի, կ'ըսէր : Բայց Հերոդոտոսի կարծեացը հակառակ Լասպից ծովուն երկայնութիւնը դէպ 'ի հիւսիսէն հարաւ դնելու տեղը, արեւելքէն արեւմուտք կը համարի, նոյնպէս սխալմամբ բոլոր Լասպից ծովը քանի մը աստիճան աւելի դէպ 'ի արեւելք կը դնէ, այս երկու սխալ կարծիքը մինչև մօտ դարերս շատերէն ընդունելի եղած էին :

Պտղոմէոսի համատարածին վրայ որոշ կը տեսնուի ընդհանուր Սկիւթ անուամբ յիշուած ազգին տարածուած տեղումները : Հերոդոտի յիշած Սկիւթ ազգին վրայ պատմութեանց մէջ յիշատակութիւն մը չկայ :

Սլաւեանք զգերմանական ազգերը իրենց ազգակից կը համարին, որոնք որ Սվեանոսի արեւելեան կողմերէն եկած են, Բայց գերմանացւոց ուսկից Լարուպա անցնելը՝ որոշ չենք կրնար հաստատել : Իրենց լեզուէն, ու սովորութիւններէն կրնայ կարծուիլ որ Վերմանացիք Հնդկասկիւթք, կամ Հնդկաց պատերազմասէր ցեղէ մը առաջ եկած են :

այս կարծիքով միայն կրնանք մէկ միութիւն մը գտնել բազմութիւն ազգաց մէջ :

Լիւթիկէի ներսերուն վրայ Պտղոմէոս քանի մը նոր տեղեկութիւններ կու տայ : Պտղոմէոս առաջին եղաւ որ Նիկեր գետին ստուգիւ ըլլալը հաստատեց : այս գետս արեւելքէն դէպ 'ի արեւմուտք լծի մը մէջ կը թափի, կ'ըսէ, և ափանցը վրայ չորս քաղաքներ կը համրէ, որոնք են Վուքուսիադ, Լիւթիւրա, Լանա և Բանակրա : Եւս երկու վերջի քաղաքները հիմակուան Լանահ և Սկիւթ երկուքին համար ենթադրութեամբ միայն յիշուածքու և Վաշնա քաղաքները կը կարծուին :

Լիւթիկէի հիւսիսային ափունքը գրեթէ շիտակ կը նկարէ Պտղոմէոս : անոր համար Սեծ և Փոքր Սիտրա կամ Սիւրթ ծոցերը գրեթէ բոլորովին դուրս կ'իյնան : ասիկայ ինչպէս որ առաջուց յիշեցինք՝ ծովափանց վրայ աղէկ ու ճիշդ քննութիւն չընելէն առաջ եկած է : Երկրագործութիւնը հետեւեալն է որ Սիւրթերկրական ծովն ալ իր ունեցած սահմաններէն մինչև քսան աստիճան աւելի երկայն կը դնէ արեւելքէ արեւմուտք : Պտղոմէոսի երկայնութե աստիճաններն ալ դէպ 'ի արեւելք երթալով այնչափ կ'ընդարձակի որ Վանգետի բերանը բուն իր ուղիղ դիրքէն քառասունըվեց աստիճան՝ այսինքն գրեթէ հազար հարիւր փարսանգ աւելի դէպ 'ի արեւելք կը դնէ :

Պտղոմէոսի աշխարհագրութեան աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւնները Վանգետի արեւելեան կողմի երկիրներուն վրայ է : Բազմութիւն քաղաքներ, գետեր ու հրուանդաններ կը յիշատակէ, որոնց վրայ չենք կրնար ճիշդ քննութիւն մը ընել : Իր յիշած Ուիւր Բերսոնեանը մինչև հասարակած կը տարածուի : Իսկ Ապալաչի ըսուած երկիրը և Սալայիքոն (Բրեմտեան Սալայի) կ'երևայ որ Սլաւաւորա կղզին պիտի ըլլայ : Սկիւթ երկրին արեւելեան կողմը կը դնէ Սիւս մեծն կամ մեծ ծոցը : Եւս ծոցին արեւելքի կողմը կ'իյնայ կ'ը

սէ Թիֆլէ քաղաքը ճիշդ հասարակածին տակ և դէպ 'ի արևելք 180 աստիճան Լըրանեւեաց կղզիներէն հեռու . այս կողմերս իրեն ծանօթ եղած վերջին տեղն է Կաթիկարա թիֆլէի նաւահան-
գիստը՝ հասարակածէն ու թը աստիճան դէպ 'ի հարաւ :

Պտղոմէոս այս ունեցած մեծամեծ սխալմունքները կը ծածկէ իրեն տուած տեղեկութեանցը ճոխութեամբը և անոնց ընդհանրապէս ճշգրտութեամբը :

() արմանալու բան մ'է որ այնչափ բազմաթիւ տեղուանք կը յիշէ՝ որոնց ըստ կարի իրենց բնիկ անունները տուած է , և ասոնց մէջէն աւելի նշանաւորներն են Հնդկաց անունները՝ զորոնք մեծ աշխատութեամբ ջանացեր է ճշգրել :

Պտղոմէոսի աշխարհագրութեան աւելի պակասաւոր կտորը Բքիոյ հարաւային արևելեան մասն է . և ահա այս մասին վրայ է որ արդի աշխարհագիրք մեծ ջանք ունին աղէկ ճիշդ տեղեկութիւններ ունենալու : Եւ թէ որ Պրտղոմէոսէ առաջ քանի մը մատենագրաց գրուածոցը վրայ քննութիւններ ընենք , կը տեսնենք յայտնապէս որ ինքն ալ Չինաց վրայ բաւական տեղեկութիւններ ունէր :

Չիները արեւմտեան Բքիոյ բնակչացը հետ՝ Քրիստոսի երրորդ դարուն սկսան հաղորդութիւն ունենալ : Չինաց պատմիչները կ'ըսեն՝ որ Երաւահի թագաւորին իններորդ տարին , այսինքն Քրիստոսի 166 թուին , Պաւլոսին ազգէն դեսպաններ եկան որոնք Առաքելայինքն Սարկոս Բրեղիոս Բնտոնինոսէն խրկուած էին : Եւ որովհետեւ ներքին Բքիոյ բնակչաց թշնամութեանը պատճառաւ շատ գթուար էր անոնց երկրէն անվտանգ անցնիլը , անոր համար այս դեսպանները ծովէն Չինաստան անցան :

Սինչև հիմա ըսուածներէն կը տեսնենք որ Ստրաբոնէն վերջը մինչև Պտղոմէոսի ժամանակ աշխարհագրութեան ուսմունքը շատ յառաջագիմութիւն ունեցաւ , թէպէտև դեռ անկատար մնաց : Եւ թէպէտ Պտղոմէոսի

ալ գրուածոցը մէջ մեծ կարգէ դուրս հանճար մը չերեւայ , բայց այս ալ խոստովանելու է որ ինքը եղաւ առաջինը որ տեղեաց դիրքերը և հեռաւորութիւնները որոշելու կերպ մը հնարեց կամ ըստ ոմանց կատարելագործեց , և ահա այս կերպին վրայ էր որ իրմէ վերջի եկողները աւելի ճշգրտով , ըստ կարի Պտղոմէոսի սխալները ուղղեցին :

Սինչև հիմա տեսանք թէ ինչ աստիճանի յառաջագիմութիւն ունեցաւ այս ուսմունքս . հոմերոսէն մինչև Պտղոմէոս հազար տարի անցաւ , տեսանք որ այնչափ տարուան մէջ որչափ կերպարաւոր փոփոխ եղաւ աշխարհագրական գիտութիւնը . հոմերոս աշխարհքին վերջին սահմանները Խտալիոյ արեւմտեան կողմերը կը դնէր . իսկ ընդհակառակն Պտղոմէոսի ժամանակ որչափ ընդարձակեցաւ երկրիս ծանօթութիւնը Եւրոպայի արեւմտեան սահմաններէն մինչև Չինաստանի սահմանները : Բայց դեռ հին աշխարհքին մէջ ալ մէկ մեծ կտոր մը մնացեր էր քննելու : Բքիոյ և Եւրոպայի հիւսիսային և արևելեան կտորները մէջի բնակող զանազան բարբարոս ազգաց պատճառաւ անմատչելի եղեր էին , և իրենք իրենց երկրին մէջ կեցած՝ ահաւոր անուններն իրենցմէ առաջ բոլոր Եւրոպայի հարաւային մասին մէջ տարածուեր էր , և ամենուն սրտին մէջ մեծ վախ մը տիրեր էր , ինչպէս վերջապէս վախերնին ստուգեցաւ . նախագուշակեալ ահաւոր մըրիկը փրկութաւ հեղեղի մը պէս հիւսիսային կողմէն , այն քանդիչ և աւերիչ ազգը հռովմայ մեծազօր կայսրութեան վրայ յարձակեցաւ և իրեն հոսանքին մէջ առաւ ու անհետ ըրաւ , վաճառականութեան հաղորդակցութիւնները ընդհատեցան ու բոլորովին կտրուեցան , գրականութիւնը կամաց կամաց մարեցաւ անհետացաւ և տգիտութեան և բարբարոսութեան խաւարը նորէն բոլոր Եւրոպայ պատեց :